

Diederik Boomsma

Over de vertaling van *La rebelión de las masas*

Diederik Boomsma (1978) is rechtsfilosoof en milieukundige. Als fractievoorzitter van het CDA Amsterdam werd hij in 2022 tot Beste Raadslid van Nederland gekozen. Hij nam het initiatief tot de bundel Denk vrij!, over de verschillende opvattingen van vrijheid binnen de gemeenteraad. Hij wordt geprezen om zijn vasthoudendheid op dossiers, waaronder erfpacht, en was soms zijn tijd ver vooruit als het ging om de problemen rond de rosse buurt en het liberale drugsbeleid. In 2015 vertaalde hij La rebelión de las masas van José Ortega y Gasset als De opstand van de massamens en voegde hieraan een hoofdstuk 'Over de vertaling' toe. VertaalVerhaal dankt uitgeverij Lemniscaat voor de mogelijkheid dit hoofdstuk hier te publiceren.

Over de vertaling van *La rebelión de las masas*

José Ortega y Gasset was zelf enigszins pessimistisch over het vertalen van teksten. In zijn essay 'Over vertalen' uit 1940 beschreef hij het als een utopie. In dat essay schrijft hij verder:

Goed schrijven bestaat daarin dat men voortdurend kleine inbreuken maakt op de grammatica, op het gevestigde gebruik, de heersende taalnorm. Het is een daad van voortdurende rebellie tegen de sociale omgeving, een omverwerpen. Goed schrijven impliceert een zekere krasse stoutmoedigheid. Welnu, de vertaler is gewoonlijk een kleinmoedig mens. Uit schuchterheid heeft hij die bezigheid, de minste, gekozen. Hij ziet zich geplaatst tegenover het enorme politieapparaat van de grammatica. Wat moet hij beginnen met die rebelse tekst? Is het niet te veel van hem gevergd dat hij ook rebels wordt en dan voor rekening van een ander? De kleinmoedigheid zal in hem zegevieren en in plaats van tegen de grammaticale decreten in te gaan zal hij het tegengestelde doen: hij zal de door hem vertaalde schrijver in de kerker van de gebruikelijke taal opsluiten, m.a.w. hij zal hem verraden...

In *De opstand van de massamens* heb ik geprobeerd mijn 'kleinmoedigheid' als vertaler te overwinnen. Gelukkig overdrijft Ortega enigszins in het citaat, want zijn taal is inderdaad creatief, maar niet ongrammaticaal. Daarom was het goed mogelijk de Spaanse tekst recht te doen zonder de Nederlandse grammatica geweld aan te doen.

La rebelión de las masas (1930) werd al eerder in 1933 vertaald door Johan Brouwer als *De opstand der horden*. Die vertaling werd nog zeker zestien keer herdrukt en stond decennialang bij Nederlandse studenten, schrijvers en anderen in de boekenkast. Brouwers vertaling van de titel (waarover later meer) is uitgegroeid tot een bekende formule. Waarom dan niet de oude vertaling opnieuw uitgegeven?

In de eerste plaats omdat mijn vertaling de eerste *integrale* vertaling is van het boek. Mede op verzoek van de Fundación Ortega y Gasset in Madrid heb ik de laatste, door Ortega zelf geleverde versie gebruikt die is opgenomen in de nieuwe uitgave van zijn *Obras completas* (deel IV, Madrid, Taurus 2005). Aan de brontekst uit 1930 die Brouwer gebruikte voor zijn vertaling, en ook aan de al enigszins gewijzigde vierde editie daarvan, heeft Ortega later her en der noten, zinnen en alinea's toegevoegd ter verduidelijking van zijn opvattingen. Mijn vertaling bevat veel nieuw materiaal dat in de vertaling van Brouwer ontbreekt.

Voor de liefhebbers en professionals heb ik in het notenapparaat de passages toegevoegd die stonden in de oorspronkelijke vorm van de hoofdstukken als artikelen in de krant *El Sol*, maar die later zijn geschrapt bij de bewerking tot een boek. Het is typerend voor Ortega dat hij zijn teksten bleef veranderen. Hij zag een goed boek als een latente dialoog met een specifieke groep lezers, toegespitst op een specifiek

moment. Hij wilde weten welke vooroordelen zijn lezers zouden hebben, om ze des te effectiever te kunnen bereiken.

De opstand van de massamens begint met het korte, niet eerder vertaalde essay ‘Zieke democratie’ dat Ortega al in 1917 schreef en dat goed aansluit op de thematiek van zijn boek. In dat betoog klinkt al een grote frustratie door over het dreigende falen van de democratie, omdat Ortega de morele en culturele fundamenteën die daarvoor nodig waren zag afbrokkelen en het ooit verheffende gelijkheidsstreven zag omslaan in ressentiment.

Aan het eind van dit boek is bovendien een ‘Epiloog voor Engelsen’ opgenomen, geschreven in april 1938, waarin Ortega inging op de Spaanse Burgeroorlog die op dat moment in heel Europa grote verdeeldheid zaaide. Deze epiloog is nu voor het eerst in het Nederlands vertaald. Ortega was verbijsterd over het feit dat de wereld ondanks – of juist dankzij? – de constante stroom van nieuwsberichten volkomen werd verrast door het uitbreken van de Burgeroorlog. Bijna niemand leek te begrijpen wat er echt aan de hand was.

Ook nieuw voor de Nederlandse lezer is het uitgebreide essay ‘Ten aanzien van het pacifisme’ dat Ortega schreef in december 1937, anderhalf jaar na het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog, en dat hijzelf aan de latere edities heeft toegevoegd. In die duistere dagen deed hij zijn uiterste best om de Engelsen ertoe te bewegen de naïeve vorm van pacifisme te laten varen die daar na de Eerste Wereldoorlog wortel had geschoten.

Een tweede reden om een geheel nieuwe vertaling te maken, is dat ik de tekst soepeler en toegankelijker heb willen maken. Onze taal verandert aanzienlijk sneller dan bijvoorbeeld het Engels of Spaans, en het Nederlands van Brouwer uit de jaren dertig kan de lezer van nu ontmoedigen. Menno ter Braak schreef in zijn verder overigens jubelende recensie van het boek in 1933: ‘De vertaling van dr. Brouwer klinkt soms wat stijf, maar is altijd correct (voorzoover ik dat als van het Spaansch onkundige vermag te beoordeelen).’

De dichter en criticus Eduard du Perron schreef in een brief aan Menno ter Braak: ‘Een boek als *De opstand der horden* is door een zéér 2de-rangs-hoofd in elkaar te zetten, zo ongeveer tegen het 50e jaar, en als ik de schrijverij in Brouwers vertaling beoordelen mocht zou ik erbij zetten: en door een 4e-rangs pen.’ Hierbij moet worden aangetekend dat Du Perron Brouwer óók wantrouwde in verband met zijn katholieke overtuigingen.

Volgens Albert Camus was Ortega y Gasset de beste Europese schrijver sinds Nietzsche. Het is nadrukkelijk niet mijn bedoeling om de fantasierijke, overdreven, bijna ademloze schrijfstijl van Ortega te vereenvoudigen door in te korten of sterk ‘uitleggend’ te vertalen. Ortega behoorde tot de groep schrijvers waarvan wel is gezegd dat ze een nieuwe Gouden Eeuw van de literatuur in Spanje hebben ingeluid, omdat hun proza poëtischer was dan de poëzie van de negentiende eeuw. Ik heb geprobeerd de ideeën die Ortega wilde overbrengen zo goed en getrouw mogelijk weer te geven.

Daarbij heb ik ook sommige in het Spaans minder bekende termen overgenomen in het Nederlands. Wie geen massamens wil zijn, zal onbekende begrippen graag opzoeken en enthousiast verwelkomen als een mogelijkheid om iets nieuws te leren. In de details is mijn vertaling daarom letterlijker dan die van Brouwer. Als Ortega schrijft over een ‘hamadryade’, een ‘Keltiberiër’ of de ‘Betische laagvlakte’, zie ik geen reden om dat weg te laten of te vervangen voor ‘nimf’, ‘Spanjaard’ of ‘Andalusië’. Hetzelfde geldt voor verrassende en ongewone beelden. Als hij bijvoorbeeld schrijft dat de definitie van de klassieke *polis* lijkt op die van een kanon, heb ik dat beeld ook in het Nederlands overgenomen. Waar nodig heb ik noten toegevoegd met nadere uitleg of een verwijzing.

Als vertaler heb ik er bovendien rekening mee gehouden dat Ortega sommige woorden die voor de hand lijken te liggen, bewust niet gebruikt. Zo heeft hij het in zijn boek niet over zijn eigen tijd als de ‘moderne’ tijd, omdat hij vond dat die term niet langer van toepassing was. Hij vond het beklemmend en misleidend om de geschiedenis te beschouwen als een onherroepelijke vooruitgang. Het woord ‘modern’ impliceert al dat er een soort einde aan de geschiedenis is gekomen. Wat kan er immers volgen op ‘modern’? Volgens Ortega was de massamens weliswaar een bijproduct van de ‘moderne’ wereld, maar was er toen een nieuwe fase aangebroken. De Europeaan moest zich weer gaan realiseren dat alles, maar dan ook echt alles mogelijk was: zowel een stralende nieuwe toekomst als regressie tot een gruwelijke, onmenselijke barbarij.

Een ander woord dat Ortega vermijdt is het woord ‘elite’. Het ligt voor de hand om dat begrip tegenover de massa te plaatsen, maar in plaats daarvan heeft hij het over de ‘minderheid’ of ‘selecte minderheid’, waarmee hij uiteraard niet doelt op een etnische minderheid maar op de minderheid van mensen – van welke achtergrond dan ook – die zich door uitzonderlijke inspanning weten te onderscheiden. Waarschijnlijk wilde hij de bestaande connotaties van het woord ‘elite’ vermijden, om de lezer zo ontvankelijker te maken voor de meritocratische betekenis die hij eraan wilde geven. Precies daarom heb ik ook in het Nederlands niet het woord ‘elite’ gebruikt.

Tot slot over de titel. De dreigende toon die doorschemert in Brouwers formule ‘opstand der horden’, heeft ongetwijfeld bijgedragen aan het succes van het boek in de onheilszwangere jaren dertig. In Nederland bestond grote onzekerheid over de economische crisis, de toenemende werkloosheid en de opkomst van het communisme, syndicalisme, fascisme en nationaal-socialisme thuis en in de landen om ons heen. Toch dekt deze titel niet goed de lading van het Spaanse origineel *La rebelión de las masas*. Een horde lijkt te beschikken over een actief doel. Een ‘massa’ is juist traag, passief. Het woord *masa* heeft in het Spaans ook de betekenis van ‘pasta’, zoals deeg, of een massa wolven. Het woord ‘horden’ roept eerder het beeld op van een bende schuimbekkende Hunnen of Mongolen die met bijlen zwaaiend op ons af komen gerend.

Het boek is op veel manieren uit te leggen, maar dat is niet wat Ortega

wil zeggen. De massamens is geen primitieve barbaar die aan de poorten van de beschaving staat te rammelen. *De massamens, dat zijn wij zelf*. De massamens is ontstaan als een bijproduct van de westerse beschaving. Hij is daarin opgegroeid en kan ook alleen gedijen in een geavanceerde beschaving, ook al is hij zelf niet in staat om die in stand te houden. De echte primitieve mens, opgegroeid in primitieve omstandigheden, ondervindt vanaf zijn geboorte aan den lijve hoezeer het leven hem allerlei tragische beperkingen oplegt. En het ontbreken van die ervaring is nu juist een van de dingen die de massamens in leven roept.

Mogelijk heeft de verwijzing naar ‘horden’ bijgedragen aan een verkeerd begrip van het boek als niet meer dan een uiting van cultuurpessimistisch dedain van ‘de deftigheid in gedrang’, zoals Jacques de Kadt verwees naar Huizinga’s *In de schaduwen van morgen* (1935): de weldenkende elite die bang is voor een opstand van het gemene volk.

Kleine andere vertaalbeslissingen van Brouwer hebben die interpretatie versterkt. Zo benadrukt Ortega de mogelijkheid dat de opkomst van de massamens ook een *significación positiva* heeft (omdat die ook een grote toename van de welvaart en vitale mogelijkheden met zich meebrengt), maar Brouwer vertaalde dit als een ‘verborgen’ in plaats van een ‘positieve’ betekenis. Een ander voorbeeld: Brouwer vertaalt *alma vulgar* als ‘man uit het grauw’, waarmee het begrip van de ‘vulgaire geest’ een sterkere sociale lading krijgt. Zijn biograaf Henrichs heeft gewezen op het feit dat Brouwer in die tijd zelf neigde naar een tamelijk negatieve visie op het ‘gewone volk’, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een artikel dat hij rond die tijd schreef voor het blad *De Tijd* over een mijnwerkersopstand in Asturië. Het motto van dat artikel was ‘vulgus instabile’, het onberekenbare plebs.

Iets van een dergelijk sentiment kunnen we misschien teruglezen in Ortega’s boek, maar dat is niet de kern. Het boek is namelijk ook een verwijt aan de elites van zijn tijd die hun plichten hebben verzaakt en zelf massamensen zijn geworden. In plaats van de oude beschavingsidealen opnieuw te doordenken en op basis daarvan nieuwe ideeën en idealen te ontwikkelen, hebben de elites de dingen op hun beloop gelaten. Zoals Mario Vargas Llosa toelicht in zijn nabeschouwing slaan Ortega’s begrippen ‘massa’ en ‘selecte minderheid’ niet op de arbeidersklasse versus de hoge klasse, maar op een manier van leven, een bepaald karakter.

De meest letterlijke vertaling van de titel zou zijn: *De opstand van de massa’s*, maar in het Nederlands kopt dat niet mooi. Om hetzelfde idee weer te geven en omdat het boek in wezen gaat om een beschrijving van een menstype, heb ik gekozen voor de titel *De opstand van de massamens*. Of de lezer van nu zich hierdoor aangesproken moet voelen, mag iedereen voor zichzelf beoordelen.